

Radina Vučetić

Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture u šezdesetim godinama XX veka

Službeni glasnik, Beograd, 2012.

Dejan Jović

Istraživanje kulture jugoslavenskog socijalizma jedan je od novih trendova u istraživanju povijesti socijalističke Jugoslavije (1945-1992). Prošle su godine (2012) o toj temi samo u Beogradu objavljene čak četiri knjige: *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*, zbornik koji je uredio Ivan Kovačević, *Čekajući lkeu: potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega* autorice Ildiko Erdei, *Između politike i tržišta: Popularna muzika na Radio Beogradu u SFRJ* autorice Jelene Arnautović i *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture u šezdesetim godinama XX veka* autora Radine Vučetića. Istodobno, u Hrvatskoj je objavljena knjiga *Socijalizam i modernost: umjetnost, kultura i politika, 1950-1974* koju je uredila Ljiljana Kolečnik. Pri Sveučilištu "Juraj Dobrila" u Puli osnovan je Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma koji vodi Igor Duda, i sam istaknuti istraživač kulture u socijalizmu. Istraživanje te teme je multidisciplinarno i međunarodno pa su, primjerice, prošle godine Maroje Mrduljaš i Vladimir Kulić objavili zbornik *Unfinished Modernisations: between Utopia and Pragmatism*, koji je potpuno usredotočen na arhitekturu u socijalističkoj Jugoslaviji. I sve to u jednoj godini.

Knjiga Radine Vučetić pripada tome općem trendu te će svakako imati značajan odjek na području suvremenih jugoslavenskih studija – to je termin koji zbog velikog interesa za bivšu Jugoslaviju stječe znanstvenu legitimnost te je samo pitanje vremena kad će se i na sveučilištima pojaviti "jugoslavenski studiji", praćeni časopisom koji bi se specijalizirao za to područje. Riječ je o doktorskoj disertaciji koju je Radina Vučetić krajem 2011. obranila na Filozofskom fakultetu beogradskog sveučilišta. Rad se mnogo više temelji na arhivskom istraživanju nego

Dejan Jović, izvanredni profesor međunarodnih odnosa na Fakultetu političkih znanosti. E-pošta: dejan.jovic@fpzg.hr

na intervjuima s akterima, kojih je malo, i to uglavnom u Srbiji, te se stoga knjiga mnogo više bavi srpskom scenom.

"Koka-kola socijalizam" je vrlo solidan, koristan i lako čitljiv prikaz utjecaja američke kulture u socijalističkoj Jugoslaviji šezdesetih godina prošlog stoljeća koje su po mnogo čemu bile važno desetljeće njezine povijesti. Autorica koristi pojam "amerikanizacija" – koji razlikuje od sličnih izraza kakvi su kulturni imperijalizam, globalizacija, vesternizacija, modernizacija i sl. – te ga definira kao proces širenja prisutnosti i utjecaja SAD-a i američke kulture, a time – implicitno, ali ne i slučajno – i društvenih vrijednosti, a djelomice i ideologije i politike SAD-a u Jugoslaviji. Za razliku od imperijalizma, amerikanizacija, tvrdi autorica, nije jednosmjerni proces, jer oni koji su bili izloženi njezinu djelovanju nisu bili samo pasivni promatrači koji nisu mogli ili nisu željeli djelovati u odnosu prema toj pojavi. Za razliku od postkolonijalnih teorija koje na SAD gledaju kao na "novi imperij", ovdje se amerikanizacija ne tretira kao nametnut proces "kulture okupacije", nego kao izvanjski faktor s kojim domaći akteri – ako znaju što hoće i ako su vješti – mogu manipulirati. Amerikanizacija nije uvijek nedobrodošla intruzija u prostor nečije suverenosti, nego je politička elita, zaključuje se iz ove knjige, može iskoristiti kako bi ostvarila vlastite ciljeve. Glavna teza ove knjige stoga glasi: amerikanizacija jugoslavenske kulture bio je "brak iz računa". Amerika je povećala svoj utjecaj na jednu socijalističku zemlju, a time i na cijelu socijalističku sferu. Istodobno, Titova Jugoslavija je upravo zbog te otvorenosti prema Zapadu učvrstila svoju poziciju u odnosu prema Zapadu, što je smanjilo potencijalne napetosti unutar zemlje. Jugoslavenski socijalizam prilagođavao je svoju kulturu pod utjecajem američke kulture, ali je istodobno uspješno "socijalizirao" te utjecaje i koristio ih za podršku samom režimu. Rokeri su pjevali u čast Titu i revoluciji, a partizanski su filmovi bili holivudizirani. Stvorena je, dakle, simbioza, koju autorica efektno ističe i u naslovu knjige u sintagmi *koka-kola socijalizam*. Knjiga je najvećim dijelom analiza te permanentne interakcije između domaće politike i kulture i vanjskih (američkih) utjecaja na nju.

Nadalje, knjiga uvjerljivo pokazuje da socijalistička Jugoslavija šezdesetih godina 20. stoljeća nije bila zatvorena zemlja te da je američki kulturni utjecaj u njoj bio mnogo veći od sovjetskog. To je bilo u skladu s protusovjetskim karakterom identiteta jugoslavenskog socijalizma koji se, osim u od 1945. do 1948. gradio u opoziciji prema sovjetskom marksizmu. Kao što sam utvrdio u svojem prilogu knjizi urednika Johna Lampea i Marka Mazowera *Ideologies and National Identities* (Central European University, Budimpešta, 2003), cijela konstrukcija socijalističke Jugoslavije nakon 1950. bila je postavljena tako da bi se razvila alternativa sovjetskom ssustavu. Budući da je SSSR bio Jugoslaviji najvažniji "neprijateljski Drugi", sovjetska transformacija u drugoj polovici osamdesetih godina poremetila je i bit identiteta jugoslavenskog projekta. Knjiga Radine Vučetić daje i dodatne argumente za takav zaključak. Tako na primjeru jazz glazbe kaže: "Ne Staljinu značilo je da džezu" (str. 178), a u širem smislu i "da" američkoj kulturi. Otvaranje prema amerikanizaciji bilo je, dakle, namjerno. Ono je bilo rezultat vanjsko-političkih kalkulacija socijalističke vlasti u Jugoslaviji. Politička uvjetovanost takve otvorenosti vidi se i u tome što je u kriznom razdoblju američko-jugoslavenskih odnosa (između 1961. i 1963) došlo broj 13 - ožujak 2013.

do potpuno obratnih trendova: do zatvaranja i gotovo prekida uvoza američkih kulturnih proizvoda.

Autorica vjeruje da je politika otvaranja bila i taktički ispravna. Zabranjivanje američkog utjecaja bilo bi riskantnije nego njegovo "pripuštanje" u zemlju. No otvaranje prema amerikanizaciji nije bilo ni apsolutno ni stihijsko. Uvjerljivo se pokazuje kako je Titova politika nastojala "prisvojiti" amerikanizaciju i iskoristiti je za populariziranje, a time i dugoročno konsolidiranje, vlastitog režima. Primjer je holivudizacija partizanskih filmova u kojima se upravo šezdesetih godina osjeća snažan utjecaj američkih žanrova kao što su triler, akcijski i špijunski film, vestern i masovni spektakl. Autorica identificira filmove Žike Mitrovića i Hajrudina Krvavca kao tipične primjere: "Oba redatelja partizanskih vesterna i akcionih filmova o NOB-u, Žika Mitrović i Hajrudin Krvavac, nisu samo reprezentativni akteri amerikanizacije jugoslavenskog filma, već se na njihovom primeru vide i mehanizmi koje je jugoslavenska vlast koristila da američke uticaje učini dobrodošlim i korisnim za sopstvene potrebe, čak i ideološke" (str. 143). Jedan od razloga holivudizacije partizanskih filmova treba tražiti i u Titovu osobnom ukusu. Kao što pokazuje nedavno objavljeni dokumentarni film *Cinema Komunisto* (2010) redateljice Mile Turajlić, Tito je volio vesterne i rado je gledao holivudske filmove. Znajući to, američki su se diplomati potrudili da mu se besplatno šalju svi američki filmovi koji bi prošli test američke cenzure te bi im bio dopušten izvoz u Jugoslaviju. Nekim filmovima, primjerice "Buntovniku bez razloga" i "Ođavdje do vječnosti", američka agencija za izvoz filmova nije dopustila pojavljivanje na jugoslavenskom tržištu, zaključujući da oni prikazuju SAD u lošem svjetlu. U doba neposrednog postmakartizma Amerika je smatrala film sredstvom promicanja vlastitih političkih interesa te se vodilo računa o tome da se u njima ne narušava slika Amerike koja bi bila pozitivna i privlačna socijalističkim zemljama. Titova vezanost za američki film otvorila je vrata jugoslavenskog filma američkim glumcima koji su počeli dolaziti u Jugoslaviju. Naravno, uvijek bi posjetili i samog Tita te mu time povećavali popularnost u zemlji i svijetu. Sophia Loren mu je kuhala manistru na Brijunima, Kirk Douglas je tražio fotografiju s potpisom pokazujući time da je i Tito globalni superstar, a Richard Burton je prihvatio glumiti u spektaklu "Bitka na Neretvi", vrhuncu holivudiziranoga partizanskog filma. U prvom dijelu ove knjige, autorica prati taj uspješan trend "povezivanja" američkih i jugoslavenskih modela, koje je režim iskoristio kako bi partizanstvo kao fundamentalni mit socijalističke Jugoslavije prikazao u što boljem svjetlu.

Slično se događalo i s rock-and-rollom. Pokušaji da ga se zaustavi na granicama Istočne Europe nisu nigdje uspjeli, osim u Albaniji. Tito nije ni pokušavao zaustaviti rock-and-roll – prije je pokušao zaustaviti jazz, ali je odustao i od toga – nego je samo htio da rokeri počnu slaviti socijalizam i njega osobno. Ubrzo su rokeri postali neizbježni dio službenih proslava Dana mladosti, pjevali su u čast revolucije i samog Tita, a potom su sve to vrlo dobro unovčili. Samo je u Jugoslaviji, valjda, bilo moguće da čak i vojska izlazi u susret rokerima i režiserima, postavlja im pozornice i dopušta da koriste vojnu infrastrukturu. Sve je to bilo moguće upravo zbog te – za druge zemlje neobične – simbioze.

Autorica, međutim, pokazuje i drugu stranu medalje. Dok je Jugoslavija bila zemlja u kojoj su 1969. bila zabranjena samo

dva od 338 stranih filmova – 1955. je bilo zabranjeno 115 od 337 stranih filmova – ona je bila i zemlja u kojoj su partijske ideološke komisije, a sedamdesetih godina kad je došlo do re-ideologizacije i sudske vlasti, osuđivale domaće autore koji su snimali filmove u okviru "crnog vala". Paradoksalno je bilo to da je "crni val" zapravo bio protuholivudski, a time i neka vrsta reakcije na amerikanizaciju jugoslavenske filmske umjetnosti. Autorica navodi još jedan paradoks: jugoslavenske vlasti nominiraju upravo filmove iz "crnog vala" za svjetske festivale, ali ih kod kuće ne prikazuju. Radina Vučetić to uzima kao dokaz u prilog svojoj tezi da je jugoslavenska kulturna politika imala "janusovski sindrom", to jest dva lica: jedno je pokazivala svijetu gdje se predstavljala vrlo liberalnom, a drugo je služilo za upotrebu u zemlji gdje nije uvijek bila sklona takvoj liberalizaciji. Štoviše, čak se i u odnosu prema prezentaciji jugoslavenske kulture u inozemstvu vodila politika "dvostrukog kolosijeka": "podobni" filmovi izvoženi su na Istok, a "nepodobni" na Zapad.

Knjiga ne propušta naglasiti i političku dimenziju same američke upotrebe kulture i izvoza kulturnih proizvoda. Autorica identificira vezu između američke politike i kulturne propagande te je očito da SAD koriste film, glazbu, likovnu i kazališnu umjetnost kao sredstva transformacije socijalističkih društava i promocije kapitalizma. Kao primjer navodi film "Bal na vodi", koji je samo u jednome beogradskom kinu 1951. vidjelo čak 330.000 ljudi. Navodi i riječi američkog predsjednika Eisenhowera koji modernu umjetnost (koju je Tito izravno kritizirao, iako ne i zabranjivao) nazvao "stupom slobode" koju Amerika promovira u svijetu. Slično se događalo i s jazzom koji su u samoj Americi najprije smatrali neprimjerenim i pobunjeničkim glazbenim smjerom, da bi ga vrlo brzo – nakon što ga je Hruščov proglasio "produktom degeneracije buržoaske kulture SAD-a" (str. 166) – počeli promovirati kao test otvorenosti ili zadržanosti neke zemlje prema američkoj ideologiji. Gostovanja Elle Fitzgerald, Louisa Armstronga i Colea Portera u Jugoslaviji šezdesetih godina stoga su za vanjskopolitički položaj Jugoslavije imala gotovo jednako značenje kao i kasniji posjet Richarda Nixona (1970).

Jednako se može pratiti i utjecaj uvođenja supermarketa u Jugoslaviju. Pojavili su se 1956. kao izravna preslika američkih modela. Prvi supermarket otvoren je u Ivancu (!!!) te godine, a

sljedeće je u Beograd doslovce preseljen izložak sa Zagrebačkog velesajma te je tako nastao prvi beogradski supermarket. Nije posrijedi bio samo uvoz u jednu socijalističku zemlju novog modela prodavanja nego i uvoz ideje o slobodi izbora. Prvi put su ljudi imali izravnu mogućnost da sami biraju što će kupiti, bez posredovanja trgovca, a to je bilo potpuno novo iskustvo. O tome je, uostalom, pisao i Denison Rusinow u svojoj, posmrtno objavljenoj, knjizi *Yugoslavia: Oblique Insights and Observations* (University of Pittsburgh, 2008), koja i počinje poglavljem o prvom supermarketu. Bilo je i drugih primjera utjecaja amerikanizacije u širim slojevima stanovništva – primjerice, popularnost Kennedyjevih, gledanost prvih američkih televizijskih serija i programa, učenje engleskoga i istiskivanje drugih jezika, popularnost američkih glumaca i pjevača i dr. Čini se da je američka kultura ipak imala priličan utjecaj na svakodnevni život mnogih ljudi.

Bit amerikanizacije bila je, dakle, u njezinu prodiranju u šire slojeve stanovništva. No, je li amerikanizacija doista imala i političke posljedice, odnosno je li liberalizirala i "pozapadnila" jugoslavensko društvo? To pitanje ostaje bez odgovora. U svojoj nedavnoj studiji o postjugoslavenskoj tranziciji *Regime Change in Postyugoslav* (The Johns Hopkins University Press, 2010) Mieczysław Boduszyński zaključuje da veća otvorenost, pa i liberalnost, jugoslavenskog modela socijalizma nije stvorila nimalo liberalnije društvo, kao što se vidjelo i u načinu raspada Jugoslavije te u poslijejugoslavenskim ratovima i tranziciji uopće. Ako je tako, onda bi se moglo zaključiti da je amerikanizacija zapravo u ovom slučaju doživjela neuspjeh. Možda je taj neuspjeh bio najveći upravo u Srbiji kojom se ova knjiga najviše bavi i gdje su, nasuprot otvorenim šezdesetim godinama, osamdesetih i osobito devedesetih godina prevladali trendovi anti-amerikanizacije, zatvaranja i retradicionalizacije.

Knjiga Radine Vučetić vrlo je dobar pregled trendova i događaja s područja kulturne politike jugoslavenskog socijalizma, a ulazi i u druga područja, kao što su jugoslavenska vanjska politika, ideologija i identitet. Ona nam, također, pomaže da bolje razumijemo karakter Titove vladavine, kao i samu Titovu ličnost, koja još uvijek izaziva pozornost, ali i traži novu biografiju. Zbog njezine sveobuhvatnosti, kao i zbog vrlo lijepog stila kojim je pisana, ova knjiga zaslužuje pohvalu i preporuku svima da je pročitaju. ■